

Being Divinely Ordained: Nature, Perspectives, and Consequences

Monir-alsadat Moosakazemy^{a*}, Mohammadjavad Najafi^b

^a Ph.D Student of Quran & Hadith, Faculty of Theology, Qom University, Qom, Iran

^b Associate Professor, Department of Quranic Sciences, Faculty of Theology, University of Qom, Iran

KEYWORDS

The divine nature of the Quranic verses and surahs, the revelatory arrangement of the Quran, the structural coherence of the Quran

Received: 28 January 2026;

Accepted: 14 April 2026

Article type: Research Paper

DOI: 10.22034/ij.2025.2067491.1047

ABSTRACT

The Noble Qur'ān, the profound and lofty content of divine revelation, has been transmitted through the human language of the Prophet of Islam. The divine messages were revealed to the Prophet over twenty-three years, interspersed with various historical events. His Companions, renowned for their exceptional memory, preserved these words verbatim. However, the present form of this divine text represents a compilation whose method of assembly has been the subject of scholarly debate within Qur'ānic sciences. Many scholars maintain that the arrangement of sūrah and the sequencing of verses were established during the Prophet's lifetime, under his direct command and with divine instruction—a concept known as “*tawqīfī*” (divinely ordained). Others argue that the arrangement of verses in certain sūrah was based on the independent reasoning (*ijtihād*) of the Companions. This research employs library-based data collection and analytical methods to examine the *tawqīfī* nature of the Qur'ān's sūrah and verse arrangement, along with the perspectives of Qur'ānic scholars on this matter. After analyzing and evaluating the arguments and rationale underlying each viewpoint, the study concludes that the *tawqīfī* interpretation is correct in both regards, demonstrating this position with novel arguments. Furthermore, the study enumerates the consequences of a non-*tawqīfī* arrangement of verses and sūrah, which include: weakening the Qur'ānic challenge (*tahaddī*), disrupting the contextual coherence of verses and the Qur'ān's structural integrity, severing the connection between the Qur'ān and the circumstances of its revelation, denying any interconnection between sūrah (indicating disregard for God's will in sending a cohesive book), overlooking the continuity of legal verses (*āyāt al-aḥkām*), creating disorder in the Qur'ān's melodic arrangement, and invalidating the Companions' independent reasoning. Moreover, the acceptance of the current arrangement of sūrah by the Infallible Imāms, the Muslim consensus on the present structure of the *Muṣḥaf*, and ultimately, the Prophet's attention to the final order of the Qur'ān and its achievements, serve as indicators of the Holy Qur'ān's structured nature.

* Corresponding author.

E-mail address: ghazanfari@quran.ac.ir

توقیفی بودن؛ سرشت، دیدگاهها و پیامدها

منیرالسادات موسی کاظمی الف*، محمدجواد نجفی ب

الف دانشجوی دکترای علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه قم، قم، ایران، monirmoosakazemy@gmail.com

ب دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه قم، قم، ایران، najafi4964@yahoo.com

چکیده

واژگان کلیدی

قرآن کریم، درون‌مایه بلند و ژرف وحی الهی است که در قالب الفاظ بشری از سوی پیامبر اسلام به دست ما رسیده است. روشن است که پیام‌های پروردگار در قالب الفاظ، طی بیست و سه سال و در بستر رخداد‌های گوناگون بر پیامبر انازل گردیده و اصحاب ایشان با داشتن حافظه‌های قوی که بدان نامبردار بوده‌اند، الفاظ را بدون کم و کاست حفظ می‌کردند. اما آنچه که امروزه از این متن الهی در دست ماست، نگاشته‌ای است که روش گردآوری آن مورد بحث اندیشمندان علوم قرآنی قرار گرفته است. شمار بسیاری به گردآوری سوره و چینش آیات آن در زمان رسول و به دستور ایشان با امر الهی و به اصطلاح توقیفی بودن آن باور دارند. شماری هم برآنند که چینش آیات پاره‌ای از سوره‌ها به اجتهاد صحابه صورت گرفته است. در این پژوهش، که داده‌ها به روش کتابخانه‌ای و به روش تحلیلی گردآوری شده است، توقیفی بودن چینش سوره‌های قرآن و چینش آیات در سوره‌ها و نظرات دانشمندان قرآنی در این زمینه، بررسی شده است؛ پس از واکاوی و سنجش دلایل و منطق هر یک سرانجام، درستی نگرش توقیفی بودن در هر دو زمینه، پذیرفته و با استدلال‌های نو، باز نموده شده است. همچنین پیامدهای توقیفی نبودن ترتیب آیات و سوره‌ها برشمرده شده که از آن میان: سست شدن تحدی، گسست سیاق آیات و ساختارمندی قرآن، گسیختگی پیوند قرآن با رخدادها و نفی کمترین پیوند میان سوره‌ها که نشانگر نادیده انگاری خواست خداوند برای فرستادن کتابی درهم پیوسته و همچنین نادیده انگاری پیوستگی آیات الاحکام، به هم ریختگی نظم آهنگ قرآن، و بی‌پایگی اجتهاد صحابه است. چنان‌که پذیرش چینش کنونی سوره‌ها از سوی امامان معصوم و اجماع مسلمانان بر ساختار کنونی مصحف و سرانجام توجه پیامبر به نظم فرجامین قرآن و دستاوردهای آن هم، نشانه ساختارمندی قرآن کریم به شمار آمده است.

توقیفی بودن آیات
و سوره‌ها، چینش
اجتهادی قرآن،
انسجام ساختاری
قرآن

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۰۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۱/۲۵

مقاله علمی پژوهشی

۱. مقدمه

قرآن کریم، وحی‌نامه الهی است که در قالب واژگان و الفاظ بشری از سوی پیامبر اسلام صلوات الله علیه به دست ما رسیده است. پیام‌های پروردگار در بافت واژگان، طی بیست و سه سال و در بستر رخداد‌های گوناگون بر پیامبر اسلام فرود آمده و یاران ایشان با حافظه‌های نیرومند، آیات را بی کم و کاست از برمی‌کردند. اما آنچه که امروزه از این متن وحیانی در دست ماست، نوشته‌ای است که تاریخ نگارش و روش گردآوری آن از سوی اندیشمندان قرآنی مورد بررسی قرار گرفته است. شمار بسیاری به گردآوری سوره‌ها و چینش آیات آن در زمان پیامبر و با فرمان الهی، به اصطلاح توقیفی بودن آن باور دارند. شماری هم برآنند که چینش آیات پاره‌ای از سوره‌ها به اجتهاد صحابه صورت گرفته است. اما درباره ترتیب سوره‌ها، اختلاف دیدگاه‌ها بیشتر است و بحث توقیفی بودن در این زمینه کمتر پذیرش فراگیر یافته است. کسانی

بر این باورند که ترتیب سوره‌ها و چینش و جمع‌بندی آن به صورت مصحف در زمان حیات حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم و به دستور ایشان بر پایه‌ی رهنمود پروردگار، انجام گرفته و شماری هم برآنند که گردآوری قرآن به شکل کنونی در زمان خلیفه نخست و به اجتهاد صحابه صورت گرفته است، و برخی هم انجام آن را در زمان خلیفه سوم می‌دانند. بررسی پژوهش‌ها در این زمینه نشان می‌دهد که بحث توقیفی بودن آیات و سوره‌ها تاکنون بصورت جداگانه بررسی نشده و در اکثر موارد این دو دیدگاه در هم آمیخته شده است چنان که در بحث از توقیفی بودن آیات، روایات و نظریات در مورد توقیفی بودن سوره‌ها مورد بررسی قرار گرفته است و به عکس. این پژوهش بر آن است که نظریات و دیدگاه‌های مختلف پیرامون بحث توقیفی بودن آیات و سوره‌ها را بصورت جداگانه بررسی و همچنین پیامدهای هر کدام از این دیدگاه‌ها را روشن گرداند.

۲. معنای توقیفی بودن

در تعریف توقیفی بودن در کتب لغت و علوم قرآنی مطلب چندانی به چشم نمی‌خورد چرا که این مفهوم در علوم قرآنی به ندرت به کار برده شده است و تنها جایی که این مفهوم استفاده شده، در بحث جمع‌بندی و چینش آیات و سوره‌های قرآن است. در حوزه فقه هر حکم و موضوعی که از دسترس خرد، برون باشد و وابسته به بیان شارع باشد، توقیفی انگاشته می‌شود (الکرکی، بی تا، ج ۱ ص ۱۵۲). منظور از توقیفی بودن سوره‌های قرآن، و حیاتی بودن ترتیب سوره‌ها در مصحف و خاستگاه آن، پیامبر به فرمان خدا باشد. در واقع هر آن چه که از سوی وحی بر ما معلوم گردیده و عقل و نظر بشر در آن دخیل نباشد، توقیفی نامیده می‌شود.

۳. بررسی نظریات پیرامون توقیفی بودن ترتیب آیات در سوره‌ها

آشکار است که پاره‌ای از سوره‌های قرآن - به ویژه سوره‌های کوتاه اواخر مصحف شریف - یکجا فرود آمده و از همان آغاز نزول، جای هر آیه در میان آیه‌های هر سوره به خوبی مشخص شده بود. به گونه‌ای که درباره‌ی نظم و ترتیب آیه‌های این دسته از سوره‌ها، جای کمترین گفتگویی نیست. در این هم نمی‌توان تردید داشت که بیشتر آیه‌های قرآن پراکنده و در زمینه‌های گوناگون نازل گردیده است. اینک باید پرسید: نهادن هر آیه در جای ویژه که اکنون در قرآن هست از سوی چه کسی انجام یافته است؟ آیا یاران پیامبر در پدید آوردن این ترتیب دست داشته یا توقیف الهی و فرمان پیامبر صلی الله علیه و آله مایه‌ی پیدایش چنین نظم و ترتیبی در آیه‌های قرآن شده است؟

۳.۱. نظرات دانشمندان متقدم شیعی

از میان دانشمندان پیشین شیعه، علامه مجلسی به اجتهاد صحابه در بحث ترتیب آیات در سوره‌ها، باور داشته است. ایشان در بحارالانوار در بابی با نام (باب تألیف القرآن و أنه علی غیر ما أنزل الله عزوجل)، با یادکرد نمونه‌های چندی از آیاتی که در قرآن جابجا شده، آشکارا نشان می‌دهد که گردآوری و تألیف آیات قرآن بر خلاف ترتیب نزول آن است. به عنوان نمونه در سوره‌ی ممتحنه در آیه‌ای که خداوند آن را در ماجرای غزوه‌ی حدیبیه نازل کرد. میان فتح مکه و حدیبیه سه سال فاصله بود؛ زیرا حدیبیه در سال ششم هجرت و فتح مکه در سال هشتم هجرت رخ داد. با این حال، آیه‌ای که در سال ششم نازل شده، در پایان سوره قرار داده شده و آیه‌ای که در سال هشتم نازل شده، در آغاز سوره آمده است.

(مجلسی، ۴۰۳ ق، جلد ۸۹ ص ۶۷)

در برابر این نظر، از میان دانشمندان متقدم شیعه، مرحوم طبرسی در دیباچه‌ی تفسیر ارزشمند خود، مجمع البیان آورده است: بحث دیگر در این است که آیا دست تحریف در قرآن برده شده و آن را زیاد و یا کم نموده‌اند یا نه؛ ولی گذرا باید گفت: در اینکه چیزی به قرآن افزوده نشده است همگان هم‌داستانند ولی شماری از امامیان و گروهی از حشویه در میان اهل سنت گفته‌اند که پاره‌ای از آیات قرآن کم شده است. ولی دیدگاه درست امامیه آن است که هیچگونه دگرگونی در قرآن راه نیافته است چنان که سید مرتضی در پاسخ به پرسش‌های معروف به طرابلسیات به گستردگی به اثبات آن پرداخته، گوید: بدانسان که ما به بودن شهرها و رخدادهای بزرگ جهان و کتاب‌های نامدار و حکامه‌های عرب باور داریم همچنین به دست نخوردن قرآن، باور داریم.

اینگونه اعتقاد محکم به عدم تحریف و کمی و زیادت در قرآن و حفظ و حراست از آن در میان علمای بزرگ شیعه که آنرا معجزه و سند احکام دینی می‌دانسته‌اند گویای آن است که قرآن هم در کلام و هم در معنا، یکپارچه از سوی خداست و در ترتیب و چینش هم دارای معجزه است و این امر از طرف خدا به بشر واگذار نشده است.

۲.۳. نظریات دانشمندان متأخر شیعی

در میان دانشمندان معاصر شیعی دیدگاه توقیفی بودن پذیرش فراگیر یافته است و به جز مرحوم علامه طباطبایی بیشتر دانشمندان شیعه به توقیفی بودن چینش آیات در سوره‌ها باورمندند:

۱.۲.۳. علامه طباطبایی با نگرش به نقل‌هایی که گردآوری و ترتیب آیه‌ها را به دست یاران پیامبر دانسته‌اند، اجتهاد صحابه را ریشه پیدایش چینش کنونی آیات می‌داند. چنان که در دامنه‌ی تفسیر آیه‌ی نهم سوره حجر پس از جستاری گسترده در زمینه‌ی دست‌نخوردگی و تحریف نشدن قرآن، عنوان می‌کند که ترتیب کنونی آیات با آن که پراکنده نازل گشته‌اند، بدون دست‌کاری یاران پیامبر نبوده است و این سخن را برخاسته از روایاتی دانسته که در گذشته داستان گردآوری بار نخست را گزارش کرده‌اند.

ایشان همچنین روشن می‌سازند که روایت عثمان بن ابی العاص از پیامبر که فرمود: « جبرئیل نزد من آمد، گفت باید آیه «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ...» را در جای ویژه‌ای از سوره بگذارید (سیوطی، ۱۳۸۰، ج ۴، ص ۱۲۸). بیش از این نشان نمی‌دهد که کار پیامبر (ص) در پاره‌ای آیات چنین بوده نه در همه‌ی آنها و اگر بپذیریم که روایت چنین دلالتی دارد پیوندی با قرآن کنونی در دست ما ندارد، زیرا گزارش‌هایی که در دست داریم نشانه همخوانی ترتیب اصحاب با ترتیب پیامبر (ص) نیست و تنها خوش‌گمانی به یاران پیامبر مایه‌ی آن نیست که چنین نشانه‌ای در آن روایات پیدا شود. بلکه بدان معناست که اصحاب بر مخالفت با ترتیب پیامبر (ص) در آنجا که آگاه به ترتیب آن جناب، بوده‌اند، تعدد نداشته‌اند. (طباطبایی، بی‌تا، ج ۱۲، ص: ۱۲۷)

در واقع مرحوم علامه در این جا دلایل کسانی را که معتقد به توقیفی بودن ترتیب آیات در سوره‌ها هستند مورد نقد قرار می‌دهد و معتقد است اینکه رسول خدا موضع برخی آیات را مشخص کرده بودند دلیل بر این نیست که این کار در مورد همه‌ی آیات انجام شده باشد و همچنین آنچه بر رسول خدا نازل شده، بر همان اساس ترتیب نزول به صورت سوره‌هایی چینش گردیده است و اینکه ما در بعضی سوره‌های مکی آیات مدنی می‌بینیم و به عکس، نتیجه‌ی اجتهاد صحابه در چینش آیات سوره‌ها است. ایشان می‌افزاید:

افزون بر لحن روایات یاد شده، روایات مستفیضی از سوی شیعه (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۱۹) و اهل سنت (حاکم نیشابوری، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۲۳۱) آمده که پیامبر و یارانش هنگامی درمی یافتند پایان سوره فرا رسیده که بسم الله دیگری فرود می آمد، و این را چنان که در الاتقان (سیوطی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۷) آورده، ابوداود و حاکم و بیهقی و بزاز از طریق سعید بن جبیر از ابن عباس گزارش کرده اند. (رطبایی، بی تا، ج ۱۲، ص ۱۲۷)

آیا به راستی اینکه صحابه نمی دانستند پایان سوره کدام است، نشانه اجتهادی بودن چینش آیات است؟ مرحوم علامه پس از گزارش این روایات دیدگاه خود را بیان می کند:

نزدیک به این دیدگاه در شماری از گزارش های دیگر و همچنین مانند آن از طرق شیعه از امام باقر (ع) گزارش شده است. این گزاره ها آشکارا نشان از آن دارند که چینش آیات قرآن در نگاه پیامبر (ص) همان ترتیب نزول بوده و سرانجام همه آیات مکی در سوره های مکی و همه آیات مدنی در سوره های مدنی جای گرفته است، جز آن سوره هایی که (گویی) پاره ای از آیاتش در مکه و شماری دیگر در مدینه فرود آمده، گیریم که چنین باشد در این صورت حتما بیش از یک سوره نیست. این سخن در بردارنده آن است که اختلافی که ما در جای جای آیات می بینیم همه برخاسته از اجتهاد یاران پیامبر باشد. (رطبایی، بی تا، ج ۱۲، ص ۱۲۸)

در این جا باید به این نکته پرداخت که کسانی که به اجتهادی بودن ترتیب آیات در سوره ها باور دارند هم این نظر را محدود به شماری از آیات در پاره ای از سوره ها می دانند و چنین نیست که ترتیب آیات همه سوره ها را اجتهادی بدانند. چنان که علامه رطبایی نیز با اشاره به آیاتی از جمله آیات تطهیر و ولایت اذعان می نماید که در شماری از آیات ممکن است اجتهاد صحابه دخالت داشته باشد و با استدلال بر این نگرش که آیات ولایت و تطهیر در سوره ها و در میان آیاتی قرار گرفته اند که سیاق آنها با آیات پیش و پس از آنها پیوندی ندارد بر این نکته پافشاری می کند که این آیات را صحابه جابجا کرده اند.

ایشان درباره آیات ایهی اکمال در سوره مائده می گوید: « گزاره « اَلْیَوْمَ یَبَسُ الذِّیْنُ کَفَرُوا مِنْ دِیْنِکُمْ » معترضه است و پیوندی با آغاز و انجام آیه « حُرِّمَتْ عَلَیْکُمْ ... » ندارد. از این تمامیت آیه نتیجه می گیریم که پس آیه: « اَلْیَوْمَ یَبَسُ الذِّیْنُ کَفَرُوا ... » سخنی است معترضه، که در میانه این آیه قرار گرفته، و در دریافت معنای واژگان آیه هیچ نیازی به این گزاره نبوده. (رطبایی، ۱۳۸۰، ج ۵، ص: ۱۶۷)

نقدی که می توان به این سخنان وارد کرد این است که: علامه رطبایی آیهی ولایت را در میان آیاتی دانسته که احکام را بازگو می نماید ولی این آیه با آیات احکام تناسب ندارد. احکام، فرمان هایی است که پیوند خدا با بندگان اوست که یکی از این پیوندها هم ولایت است. بنابراین اگر این تناسب در میان آیات را در نظر آوریم که خداوند در مقام بیان پیمان های گوناگونی است که از مردم می گیرد و پاره ای از آن مربوط به تکالیف فردی و شماری هم مربوط به تکالیف اجتماعی است و پیمان میان خدا و بنده، تفاوتی ندارد که اجرای احکام جزئی و شخصی باشد یا کلی و اجتماعی، پس تناسب برقرار است و نیازی به دستاویزی برای درج آیهی ولایت در میان دیگر احکام الهی نیستیم بنابراین میان آیات احکام و آیه ولایت پیوند استواری وجود دارد.

ایشان ذیل تفسیر آیهی تطهیر با بیان سیاق آیات قبل از این آیه نیز می فرماید: « آیه مورد بحث به تنهایی، و در یک رخداد جداگانه نازل شده، و حتی در میان این هفتاد روایت، یک گزارش هم نیست که بگوید آیه شریفه دنبال آیات هم

پیوند با همسران پیامبر خدا (ص) نازل شده و حتی کسی هم از مفسران این سخن را نگفته‌اند، حتی آنها هم که گفته‌اند آیه مورد بحث ویژه‌ی همسران پیامبر خدا (ص) است، مانند عکرمه و عروه، نگفته‌اند که: آیه در لابه‌لای آیات نازل شده. پس آیه مورد بحث از جهت نزول جزو آیات هم پیوند با همسران پیامبر خدا (ص) و پیوسته به آن نیست، اینک یا این است که به دستور رسول خدا (ص) دنبال آن آیات قرارش داده‌اند، و یا پس از درگذشت پیامبر خدا (ص) اصحاب در هنگام گردآوری آیات قرآنی در آنجا نوشته‌اند. (طباطبایی، بی تا، ج ۱۶، ص: ۳۱۲)

در برابر دیدگاه علامه مینی بر این که سیاق آیات ولایت و تطهیر با پیش و پس از آنها پیوندی ندارد، طبرسی سده‌ها پیشتر آورده است که: هنگامی که گفته شود که آغاز آیه و ما بعدش درباره‌ی همسران و زنان پیامبر (ص) است، پس پاسخ او این است که کسی که آشنا به خوی فصیحان عرب باشد، انکار نمی‌کند که ایشان در سخنشان از خطاب به غایب و به عکس می‌روند و قرآن از این روش و گونه است و همچنین است سخن عرب در چکامه‌های شان (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲۰، ص: ۱۱۴)

در تفسیر نمونه آمده است که: این پرسش می‌ماند که چگونه در لابه‌لای سخن از وظایف زنان پیامبر (ص) نکته‌ای آمده است که همسران پیامبر را در بر نمی‌گیرد. پاسخی که می‌توان داد این است که قرآن می‌خواهد به همسران پیغمبر صلی الله علیه و آله بگوید: شما در میان خانواده‌ای هستید که گروهی از آنان معصومند، کسی که در زیر سایه‌ی درخت عصمت و در کانون معصومان قرار گرفته، سزاوار است که بیش از دیگران خود را بیاید و فراموش نکنید که انتساب به خانواده‌ای که پنج معصوم پاک در آن است، مسئولیتهای سنگینی پدید می‌آورد و خدا و خلق خدا انتظارات فراوانی از او دارند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۷، صص: ۲۹۵ و ۲۹۴)

۲.۲.۳. آیت الله معرفت. وی بر آنست که: جمع و گردآوری قرآن به شکل کنونی، در یک زمان انجام نگرفته، بلکه در گذر زمان و به دست افراد و گروه‌های گوناگون انجام یافته است. ترتیب، نظم و شمار آیات در هر سوره، در زمان زندگانی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و با فرمان آن بزرگوار انجام شده و توقیفی است و باید آن را تعبدا پذیرفت، و به همان ترتیب در هر سوره تلاوت کرد. (معرفت، ۱۳۸۱، صفحه: ۱۲۰)

۳.۲.۳. دکتر رامیار نیز دیدگاهی این گونه دارد که: سخن مسلم و راستین پیرامون ترتیب آیه‌ها و شیوه قرارگرفتن آنها در سوره‌ها وابسته به توقیف پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و فرود آمده از سوی خدای تعالی است و برای رای و اجتهاد در این زمینه جای جنگ و جولانگاهی نمانده. (رامیار، ۱۳۶۲، صفحه ۵۷۴)

۴.۲.۳. آیت الله جوادی آملی بر خلاف دیدگاه استاد خود در بحث پیرامون اهداف هر سوره به گونه‌ای به توقیفی بودن چینش آیات اشاره می‌نماید: «چینش آیات هر سوره و شیوه ساماندهی آن به فرمان پیامبر (ص) بوده و چنان که از ابن عباس گزارش شده: « هنگامی که بر پیامبر، وحی نازل می‌شد، نویسندگان وحی را فرا می‌خواند و به آنان می‌فرمود: این آیات را در کنار فلان آیه از فلان سوره قرار دهید» و یاران پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به همان ترتیبی که آن حضرت مشخص کرده بود قرآن را از بر کرده و آموزش می‌دادند.» (جوادی آملی، بی تا، ج ۶، ص ۴۲۳-۴۲۲)

بدین سان باور به توقیفی بودن چینش آیات در سوره‌های قرآنی که پایه سیاق و پیوستگی آیات است، در میان مفسران شیعه رایج است.

۳.۳. نظریات دانشمندان متقدم اهل سنت

۱.۳.۳. زرکشی. وی که در نظم سوره‌ها سه دیدگاه را آورده، بدون هیچ شرح و تفصیلی، آشکارا و استوار اعلام می‌کند که ترتیب و پیوستگی آیه‌های قرآن توقیفی است و جای هیچ شک و تردیدی در آن نیست. وی در این باره می‌نویسد: در پیوند با چینش قرآن، بی‌گمان ترتیب آیه‌ها در هر سوره و قرار دادن بسم الله در آغاز سوره‌ها توقیفی است و هیچ اختلاف دیدگاه در آن نیست و از همین رو روا نیست ترتیب آیه‌ها را عکس چینش کنونی قرار دهند. مکی و دیگران گفته‌اند: ترتیب آیه‌ها در سوره‌ها به فرمان پیامبر بود و چون در آغاز سوره برائت بدان دستور ندادند این سوره بدون بسم الله ماند. (زرکشی، ۱۴۰۸ق، جلد ۱ صفحه ۳۵۳)

۲.۳.۳. سیوطی. در الاتقان پس از گزارش سوره‌هایی که پیامبر در نمازهای شبانه‌روز و جمعه می‌خوانده آمده است: درباره سوره‌های گوناگونی چونان مفصل، روایاتی هست که آن بزرگوار آنها را در حضور یاران خوانده، و اینها نشانگر آنست که ترتیب آیات توقیفی است، و صحابه آیات را بر خلاف ترتیبی که پیامبر صلی الله علیه و آله می‌خواند، قرار نمی‌دادند، و وی این نکته را متواتر دانسته است. (سیوطی، ۱۳۸۰، جلد: ۱، صفحه: ۲۱۱)

۳.۴. نظریات دانشمندان متاخر اهل سنت:

در میان علمای معاصر اهل سنت نیز توقیفی بودن، مورد اتفاق است و از جمله کسانی که بر توقیفی بودن آیات اصرار دارد صبحی صالح است. او در کتاب مباحث فی علوم القرآن می‌نویسد: « احادیث زیادی وجود دارد که نشان می‌دهد رسول خدا صلی الله علیه و آله، قرآن را بر نویسندگان وحی دیکته می‌کرد و ترتیب آیات را بر آنها معین می‌نمود. (بخاری، تفسیر قرآن باب هجدهم و کتاب الاحکام باب نود و هفتم) و همچنین ثبت شده که ایشان سوره‌های زیادی را به ترتیب آیاتشان در نماز یا خطبه جمعه در حضور اصحابشان قرائت کرده‌اند. و این نشان آشکاری است بر اینکه ترتیب آیات توقیفی بوده و اصحاب آن را بر خلاف آنچه از رسول خدا شنیده بودند مرتب نکردند و این مطلب به درجه تواتر رسیده است.» (صبحی صالح، ۱۳۷۲، صفحه: ۷۱)

۴. پیامدهای توقیفی نبودن ترتیب آیات در سوره‌ها

۱.۴. بی اعتبار شدن تحدی به مثل سوره های قرآن

خداوند در سوره‌ی هود آیه ۱۳ می‌فرماید: أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوْرٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ وَاذْعُوا مَنِ اسْتَعْظَمْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنَّ كُنْتُمْ صَادِقِينَ: آیا ناباوران گویند این قرآن را خود او به هم بافته و به خدا بسته است؟! بگو: اگر راست می‌گویید شما هم به یاری همه سخن‌دانان عرب بدون وحی خدا ده سوره برافته، همانند این قرآن بیاورید.

در صورتی که ما چینش آیات قرآن را بدون امر الهی و دستور پیامبر و بر پایه اجتهاد صحابه بدانیم، درون مایه‌ی اعجاز را از سوره‌های قرآن گرفته‌ایم و دیگر تحدی به مثل قرآن و سوره‌های آن بی‌معنا خواهد شد. اجتهادی بودن ترتیب آیات به معنی اعمال نظر بشر در ترتیب قرار گرفتن این الفاظ الهی است که باعث می‌شود تحدی خداوند به این امر الهی که بشر نیز در آن دخالت نموده بی‌معنا بشود.

هنگامی که پیامبر تحدی می‌کند که اگر می‌توانید، ده سوره مانند قرآن بیاورید یعنی باید تا آن هنگام قرآن نگاشته، تدوین یافته در يك بسته و در دسترس مشرکان بوده باشد، چون تا آن زمان بیش از ۳۴۰۰ آیه نازل شده بود، و مشرکان

باید می‌دانستند به چه چیز به مسابقه، فراخوانده شده‌اند. (محدث خراسانی، ۱۳۷۲، صفحه: ۴۲)

۲.۴. سست شدن دیدگاه سیاق آیات

یکی از قواعد مهم در تفسیر آیات قرآن کریم، توجه به بافت و سیاق آیات است. از سیاق آیات به عنوان یکی از قرائن متصل در فهم کلام استفاده می‌شود، تا در نتیجه، معنای آیات در ضمن سیاق آنها دانسته شود. به عبارت دیگر؛ سیاق یکی از بهترین قرائن برای کشف معانی دقیق آیات است و عدم توجه به آن موجب خواهد شد تفسیری ناقص از قرآن ارائه شود و فهم درست از آیات به ویژه آیات متشابه را با مشکل مواجه کند. توجه بیشتر و دقیق‌تر به سیاق، این معنا را مشخص می‌کند که در واقع معنای اصلی سیاق، یعنی استمداد از خود آیات قرآن در فهم مراد کلام خداوند.

در صورتی که ما ترتیب آیات را در سوره‌های قرآن، اجتهادی بدانیم و نظر اصحاب را در چینش آیات دخیل ببینیم در این صورت برخورداری از بحث سیاق در تفسیر آیات را بی‌اعتبار کرده‌ایم.

۳.۴. گسستگی پیوند قرآن با رخدادها

آیات قرآن در پی رخدادهای تاریخی فرو فرستاده شده‌اند. این رویدادهای تاریخی پی در پی پدید آمده‌اند و فراخور آن آیاتی نازل گردیده است. با دانستن این پدیده‌ها است که جغرافیای سخن روشن گردیده و دریافت ژرف آیات انجام می‌گیرد. به راستی چنان که صحابه با اجتهاد خود ترتیب آیات را برهم زده باشند در این صورت برخورداری از این امتیاز را برای درک و تفسیر آیات از تابعان و همی انسانها در روزگاران پسین گرفته‌اند. اگر بخواهیم به بحث اسباب نزول آیات پردازیم سخن به درازا خواهد کشید، سخن کوتاه اینکه، در بحث اسباب نزول هم روایات باید بر قرآن عرضه شود تا سره از ناسره باز شناخته شود، گو اینکه آیات قرآن خود گویای هنگامه‌های تاریخی زمان نزول می‌باشد و این هنگامی درست است که ترتیب آیات بر پایه توقیف باشد.

دکتر جعفر نکونام در کتاب درآمدی بر تاریخ گذاری قرآن اشاره می‌کند که: به سبب روایات اسباب نزولی که در دامنه‌ی آیات آمده است، نمی‌توان تقدّم و تأخّری برای نزول آنها قائل شد؛ مگر آن که خود آیات، درون مایه‌ی آن روایات را تأیید کند؛ نیز آن روایات، برساخته و تحریف شده، و معارض روایات دیگر نباشد. (نکونام، ۱۳۸۰، ص: ۸۸)

۴.۴. بی اعتبار شدن نظم آهنگ قرآن

یکی از نشانه‌های اعجاز قرآن نظم آهنگین آن است که از زمان نزول که عرب جاهلی آن را شعر نامید تا امروز، این مساله به عنوان یکی از بحث‌های علوم قرآنی جایگاهی برای خود یافته است. آیت الله معرفت در کتاب علوم قرآنی خود این بحث را با عنوان اعجاز بیانی به گستردگی، بیان و سخن سید قطب را نیز در این باره بازگو می‌کند: سید قطب درباره نظم آهنگ قرآن می‌گوید: «چنین نوایی در نتیجه سامان‌مندی ویژه و هماهنگی حروف در يك واژه و نیز هم‌نوایی واژگان در يك فاصله پدید آمده و از این رو قرآن، هم ویژگی نثر و هم ویژگی‌های شعر را با هم داراست؛ با این برتری که معانی و بیان در قرآن، آن را از بندهای قافیه و افاعیل بی‌نیاز ساخته و آزادی کامل بیان را هموار کرده است.

در هنگام خواندن قرآن، آهنگ درونی آن کاملاً دریافت می‌شود. این آهنگ در سوره‌های کوتاه، با فاصله‌های اندک و به گونه کلی در تصویرها و ترسیم‌ها بیشتر نمایان است و در سوره‌های بلند کمتر اما همواره نظام آهنگ آن در نظر گرفته

شده است» (معرفت، ۱۳۷۲، صفحه: ۳۸۲)

۵.۴. از هم‌گسستگی انسجام آیات الاحکام

بسیاری از آیات الاحکام رفته رفته و گام به گام وضع شده‌اند. مثلاً حکم حرمت میگزساری، به گونه‌ی تدریجی و با نگرش به شرایط زندگی عرب روزگار نزول، وضع گردید. روشن است که اگر اسلام می‌خواست بدون رعایت پیامدهای روانی و اجتماعی، با این آلودگی فراگیر به پیکار برخیزد ممکن نبود، از این رو، از شیوه‌ی تحریم تدریجی و آماده‌سازی اندیشه و اذهان برای ریشه‌کن کردن میگزساری که به گونه‌ی یک عادت ثانوی در زندگی آنها جا کرده بود، بهره برد. بدین شیوه که نخست در شماری از سوره‌های مکی مانند آیه‌ی ۶۷ سوره نحل 1 به زشتی این کار اشاره نمود. سپس، هنگامی که مسلمانان به مدینه درآمدند آیه‌ی ۲۱۹ سوره بقره 2 نازل گشت، در این آیه با اشاره به سودهای اقتصادی نوشیدنی‌های الکلی برای شماری از جوامع همانند جامعه جاهلی، زیان‌های بزرگ آن را که بسیار فراتر از سودهای اقتصادی آن است یادآوری می‌شود. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، جلد ۳، صفحه ۳۹۶) در پی آن در آیه‌ی ۴۳ سوره نساء 3 به مسلمانان آشکارا فرمان داده شد که در هنگام مستی هرگز نماز نخوانند تا بدانند با خدای خود چه می‌گویند. سرانجام در آیه‌ی ۹۰ سوره مائده 4 فرمان فرجامین با روشنی بیشتر و بیان استوار که حتی بهانه‌جویان نیز نتوانند به آن خرده‌گیرند نازل گردید.

چنان که ما ترتیب آیات قرآن را در سوره‌ها، توقیفی ندانیم، ترتیب نزول این آیات انسجام خود را از دست خواهد داد و سیر وضع این آیات مشخص نخواهد بود.

اما در باره ترتیب سوره‌ها اختلاف دیدگاه‌ها بیشتر است و بحث توقیفی بودن در این زمینه کمتر مورد پذیرش همگانی است. شماری بر این باورند که ترتیب سوره‌ها و چینش و تدوین آن به شکل مصحف در زمان زندگی پیامبر صلی الله علیه وآله و به دستور ایشان، بر پایه‌ی فرمان پروردگار انجام گرفته و شماری هم برآنند که تدوین قرآن به شکل کنونی در زمان خلیفه اول و به اجتهاد صحابه صورت گرفته است، حتی برخی بر این باوراند که جمع‌بندی قرآن به صورت مصحف کنونی در زمان خلیفه سوم صورت گرفته است. در این پژوهش قصد داریم این نظریات را مورد بررسی قرار دهیم تا تاریخ روشن این مصحف گرامی را بهتر از پیش بازنسایشیم و سرانجام، پیامدهای هر دیدگاه را بیان کنیم.

۵. بررسی دیدگاهها پیرامون توقیفی بودن ترتیب سوره‌ها در مصحف شریف

اکنون به بررسی دیدگاه‌های مفسران و دانشمندان شیعه و سنی در مورد توقیفی بودن ترتیب سوره‌ها در مصحف شریف می‌پردازیم. در این مورد اختلاف دیدگاه‌ها بیشتر است و حتی برخی از اندیشمندان که معتقد به توقیفی بودن آیات در سوره‌ها هستند در مورد توقیفی بودن ترتیب سوره‌ها نظر دیگر را پذیرفته‌اند.

۱ وَ مِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ: و از میوه درختان خرما و انگور باده مستی بخش و خوراکی نیکو برای خود می‌گیرید قطعاً در این [ها] برای مردمی که تعقل می‌کنند نشانه‌ای است.

۲ يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنْفَعٌ لِلنَّاسِ وَإِنَّهُمَا لَأَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا: درباره شراب و قمار از تو می‌پرسند بگو در آن دوگانه‌ی بزرگ و سودهایی برای مردم است و [الی] گناهشان از سودشان بزرگتر است.

۳ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى: ای کسانی که ایمان آورده‌اید در حال مستی به نماز نزدیک نشوید.

۴ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رَجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ: ای کسانی که ایمان آورده‌اید شراب و قمار و بتها و تیرهای قرعه‌پلیدند [و] از عمل شیطانند پس از آنها دوری گزینید باشد که رستگار شوید.

۱.۵. نظریات دانشمندان متقدم شیعی

در میان پیشینیان سید مرتضی و علامه طبرسی نظر بر توقیفی بودن چینش سوره‌ها داده‌اند. سید مرتضی می‌گوید: «قرآن در عهد رسول الله به همین ترتیب که الان در دست ما است گردآوری شد» و چنین استدلال می‌کند که صحابه و یاران پیامبر قرآن را فراگرفته، از برمی‌کردند و گاهی دسته‌ای معین می‌شدند که همه‌ی آن را از بر کنند و بر پیامبر می‌خواندند. گروهی چون عبد الله بن مسعود و ابی بن کعب و دیگران چند بار همه‌ی قرآن را بر پیامبر خواندند و ختم کردند همه‌ی اینها با کمترین تأمل و تفکر ثابت می‌کند که قرآن در زمان فرستاده خدا تدوین شده و کامل بوده نه پراکنده.» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص: ۲۸) مرحوم طبرسی با نقل این مطلب از سید مرتضی بر آن صحنه می‌گذارد و ایشان نیز با سید مرتضی در امر توقیفی بودن ترتیب سوره‌ها هم نظر است.

۲.۵. نظریات دانشمندان متاخر شیعی

در میان دانشمندان معاصر شیعه نیز برخی به توقیفی بودن ترتیب سوره‌ها نظر دارند و شماری این کار را به اجتهاد صحابه می‌دانند. آیت الله معرفت و علامه طباطبایی از هواداران نظریه اجتهادی بودن ترتیب سوره‌اند. آیت الله معرفت در این مورد دیدگاه دیگری دارد، ایشان بر آن است که: درباره‌ی نظم و ترتیب سوره‌ها میان اهل نظر اختلاف است. سید مرتضی علم الهدی و بسیاری از پژوهشگران و از معاصران آیت الله خویی بر آنند که قرآن همچنان که هست، در زمان حیات پیامبر صلی الله علیه و آله شکل گرفته است. زیرا گروهی قرآن را در آن روزگار از برداشته‌اند و بسیار دور می‌نماید که مسأله‌ای با این برجستگی را پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله رها کرده باشد تا پس از وی نظم و سامان داده شود.

وی این نظر را نمی‌پذیرد، زیرا حافظ یا جامع قرآن بودن در آن روزگار، دلیل نمی‌شود که در میان سوره‌ها ترتیبی بوده است. و اگر کسی هر آن چه از قرآن که تا آن روز نازل شده، حفظ و ضبط کرده باشد، حافظ و جامع قرآن خواهد بود. بنابراین لازمه‌ی حفظ همه‌ی قرآن ترتیب کنونی آن نیست. اما اهمیت این مسئله چندان روشن نیست، زیرا آنچه مهم است تکمیل سوره‌ها و مستقل بودن هر سوره از سوره‌ی دیگر است تا آیه‌های هر سوره با آیه‌های سوره‌های دیگر اشتباه نشود. این مهم در روزگار پیامبر صلی الله علیه و آله صورت گرفت. اما ترتیب میان سوره‌ها تا هنگام پایان یافتن نزول قرآن امکان نداشت، زیرا پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله تا زنده بودند هر دم گمان نزول سوره‌ها و آیه‌هایی می‌رفت. بنابراین طبیعی است که پس از نومی‌دی از نزول قرآن، که به پایان یافتن زندگی پیامبر وابسته بود، سوره‌های قرآن در خور نظم و ترتیب خواهد بود. و در مجموع شاید بتوان گفت که کار گردآوری قرآن به دست صحابه، پس از درگذشت پیامبر صلی الله علیه و آله از گزاره‌های روشن تاریخ است. (معرفت، ۱۳۷۱، صفحه: ۱۱۹)

علامه طباطبایی پس از بازگویی روایاتی درباره جمع قرآن در تفسیر آیه ۹ سوره‌ی حجر، نتیجه می‌گیرد که: اوج چیزی که این روایات بر آن گواهی می‌دهد این است که نامبردگان در روزگار فرستاده خدا (ص) سوره‌ها و آیه‌های قرآن را تدوین کرده بودند. اینکه توجه داشتند که همه‌ی قرآن را به ترتیب سوره و آیه‌هایی که اینک در دست ما است و یا به ترتیب دیگری گردآوری کرده باشند دلالت ندارد. آری، این گونه گردآوری کردن، تنها و برای نخستین بار در زمان ابوبکر رسم شده است. (طباطبایی، بی‌تا، ج ۱۲، ص: ۱۷۶)

اما آیت الله خویی این نظر را رد می‌کند و بر توقیفی بودن ترتیب سوره‌های قرآن پافشاری می‌کند: نسبت دادن

گردآوری قرآن به خلفا و دوران پس از پیامبر پنداشتی نادرست و بی پایه است که با قرآن، سنت، اجماع و عقل ناسازگار است. هواداران تحریف نمی‌توانند از این راه، نظریه‌ی سست و نادرست خویش را استوار نمایند، قرآن در دوران خود پیامبر و به دستور وی انجام گرفته است.

اگر بپذیریم که قرآن را ابوبکر در دوران خلافتش گردآوری کرده است، چگونگی آن چونان که در این روایات آمده، بی‌گمان دروغ است. زیرا گردآوری قرآن بر پایه‌ی قطع و یقین استوار بود، یعنی آیات قرآن در اثر تواتر و گزارش‌های بسیار و یقین‌آور در میان مسلمانان، شناخته شده بود و همان آیات قطعی و شناخته‌شده که در دل‌ها و سینه‌ها بود و مسلمانان با آن‌ها انس و آشنایی داشتند، در قرآن آورده شده و در يك جا گردآوری شد.

آری، جای تردید و شك نیست که عثمان در دوران خویش قرآن را گردآوری کرده است، ولی نه به آن معنی که سوره‌ها و آیات قرآن را در يك مصحف تدوین کند و از پراکندگی به صورت مجموعه واحد در بیاورد، بلکه بدین معنی که او تمام مسلمانان را در قرائت يك قاری مخصوص، جمع و متحد نمود. (خوئی، ۱۳۸۲، صفحه: ۳۲۳)

علامه حسن زاده آملی در پایان بحث مربوط به توقیفی بودن آیات و سوره‌ها بر آنست که: اگر کار گردآوری و ترتیب سوره‌های قرآن در زمان پیامبر صورت نگرفته باشد و چنانکه شمار بسیار اندکی بدون دقت و رسیدن به ژرفای سخن پنداشته‌اند پس از در گذشت آن بزرگوار صحابه آن را بر پایه نظر خود مرتب کرده باشند، دیگر فرموده خداوند: «فَأْتُوا بِسُورَةٍ». (سوره یونس آیه ۳۹) «بِعَشْرِ سُورٍ» (سوره هود آیه ۱۶) و مانند این دو آیه معنایی ندارد. (حسن زاده آملی، بی‌تا، صفحه: ۲۸)

۳.۵. نظریات دانشمندان متقدم اهل سنت:

سیوطی در الاتقان فصلی را به این مطلب اختصاص داده است با عنوان: فصلی در اینکه ترتیب سوره‌ها توقیفی است یا به اجتهاد اصحاب؟ او در این باره نظریات گوناگون پیشینان اهل سنت را گردآوری نموده است:

درباره‌ی این که ترتیب سوره‌ها توقیفی است یا به اجتهاد صحابه دیدگاه‌ها گوناگون است، بیشتر دانشمندان مانند مالک و قاضی ابوبکر به احتمال دوم باور دارند. ابن فارس گفته: جمع قرآن دو گونه انجام گرفت، یکی تدوین سوره‌ها مانند: مقدم داشتن سبع طوال و پس از آنها مئین، که شیوه‌ای است از صحابه، و اما تدوین دیگرش، گردآوری آیات در سوره‌ها توقیفی است که پیغمبر صلی الله علیه و آله - به ترتیبی که جبرئیل به فرمان پروردگار به آن حضرت خبر داده بود - انجام دادند. و نمونه نشانه‌ها و قرائن این است که مصحف‌ها در ترتیب سوره‌ها با هم تفاوت داشته بعضی آن را به ترتیب نزول قرار داده‌اند که مصحف علی علیه السلام چنین بوده است.

ابوبکر ابن الانباری گفته: خداوند همه‌ی قرآن را یکجا به آسمان دنیا فرود آورد سپس در بیست و چند سال، پراکنده آن را وحی کرد. هر سوره در پی رخدادی یا پرسشی که پیش می‌آمد فرود می‌آمد و جبرئیل پیغمبر را به جای سوره و آیه آگاه می‌کرد. بنابراین سیاق سوره‌ها مانند سیاق آیات و حروف قرآن است که همه از رسول اکرم صلی الله علیه و آله است و هر کس سوره‌ای را پس و پیش کند نظم قرآن را بر هم زده است. و کرمانی در کتاب البرهان می‌گوید: سوره‌ها به همین ترتیب نزد خداوند در لوح محفوظ است.

و ابن عطیه به این دیدگاه گرایش داشته که ترتیب بسیاری از سوره‌ها - از قبیل سبع طوال و حوامیم و المفصل - در زمان زندگانی پیامبر صلی الله علیه و آله معلوم بوده، و شاید کار دیگر آیات را پس از خودش به امت واگذار کرده باشد.

و بخاری از ابن مسعود گزارش کرده که درباره‌ی سوره‌های: بنی اسرائیل، کهف، مریم، طه و انبیاء گفت: این سوره‌ها از سوره‌های کهن نخستین است و از دیرینه‌ها هستند سپس به همین ترتیب آنها را ذکر کرد. (سیوطی، ۱۳۸۰، ج: ۱، صص: ۲۱۲-۲۱۶)

سپس او دیدگاه خود را اینگونه بیان می‌کند که: «و از چیزهایی که نشان از توقیفی بودن ترتیب سوره‌ها دارد اینکه حامیم‌ها پشت سرهم نهاده شده‌اند، همین گونه طاسین‌ها ولی مسبحات در پی هم نیستند بلکه بین آنها فاصله شده است. همچنین میان طسم شعراء و طسم قصص با طس نمل جدایی افتاده، با اینکه این سوره کوتاه‌تر از آن دو است. پس اگر ترتیب سوره‌ها از روی اجتهاد بود، مسبحات را پشت سرهم قرار می‌دادند و طس را پس از قصص، البته آنچه دلچسب است همان دیدگاهی است که بیهقی برگزیده که ترتیب همه‌ی سوره‌ها توقیفی است مگر براءت و انفال، و درست نیست که به خوانش پیغمبر استدلال شود - که پشت سرهم خوانده -» (همان، ج: ۱، ص: ۲۱۶)

زرکشی نیز می‌گوید: «برای ترتیب سوره‌ها در قرآن کریم ملاک‌ها و نشانه‌هایی هست که نشان می‌دهد ترتیب موجود سوره‌ها، ترتیبی است توقیفی که از طرف حکیمی انجام گرفته است. گاهی بر پایه‌ی حروف چنانچه در «حوامیم» ببینیم و گاهی بر پایه‌ی سازگاری آغاز یک سوره با پایان سوره‌ی پیشین آن، مانند پایان حمد از نظر معنی و آغاز بقره و گاهی نیز به دلیل وزن پشت سر هم قرار گرفته‌اند، مانند پایان تبت و آغاز اخلاص و ملاک چهارم در این باب همسانی جمله‌ای از سوره با جمله‌ای از سوره دیگر است، مانند والضحی و الم نشرح» (زرکشی، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۲۴۷)

۴.۵. نظریات دانشمندان متاخر اهل سنت

صبحی صالح از دانشمندان معاصر علوم قرآنی اهل سنت پس از بیان دیدگاه درباره توقیفی بودن آیات افزون بر نقد نظریاتی که بر اجتهادی بودن تمام یا بعضی از سوره‌ها استوارند، درباره توقیفی بودن ترتیب سوره‌ها نیز تاکید می‌کند: ترتیب سوره‌ها نیز مانند ترتیب آیات، توقیفی است و این نکته در زمان حیات رسول خدا صلی الله علیه و آله روشن شده است و همه سوره‌های قرآنی را در برمی‌گیرد، و ما دلیلی بر دیدگاه خلاف آن نداریم. پس هیچ دلیلی برای رای بر اجتهادی بودن ترتیب سوره‌ها از سوی صحابه و حتی برای رای بر تفصیل که می‌گوید برخی سوره‌ها توقیفی و برخی اجتهادی است نداریم. (صبحی صالح، ۱۳۷۲، صفحه: ۷۱)

۶. پیامدهای توقیفی نبودن ترتیب سوره‌ها در مصحف شریف

باور به توقیفی نبودن ترتیب سوره‌ها در قرآن کریم پیامدهایی دارد، از قبیل:

۱. ۶. گسستن هرگونه پیوند حداقلی میان سوره‌ها: چرا که پیوند بین سوره‌ها لازمه کتاب بین الدفتین بوده است.
۲. ۶. نادیده‌انگاری نظم نهایی قرآن: در حالی که پیامبر صلی الله علیه و آله به کتابت و جمع آوری آیات و چینش آن در سوره‌ها اهتمام داشته است، چگونه ممکن است در چینش سور کم توجه بوده و در شکل بخشیدن نهایی به قرآن دغدغه و اهمیتی نداشته باشد؟
۳. ۶. سستی پایه‌ی اجتهاد صحابه: اگر پیامبر چنین دستوری نداده باشند چگونه ممکن است صحابه از سوی خود و بدون لحاظ هرگونه تناسبی میان سور به این کار دست زده باشند و بر چه اساس؟ و اگر پیامبر به این امر دستوری داده اند چرا در تاریخ ثبت نشده است؟ و اگر بپذیریم که صحابه بدون امر پیامبر به این کار دست زده اند، این مطلب شان صحابه را زیر سوال خواهد برد.

۴.۶. بی پایه و اساس شدن پذیرش چینش کنونی سور از سوی امامان معصوم علیهم السلام: در صورت پذیرش اجتهادی بودن ترتیب سوره‌ها در قرآن کنونی که همان مصحفی است که در زمان ائمه معصومین علیهم السلام موجود بوده، باید بپذیریم که ایشان تنها از سر ناگزیری و تقیه چینی نظم را پذیرفته باشند.

۵.۶. بی پایه بودن اجماع مسلمانان بر شکل کنونی مصحف: در حالی که در درازای تاریخ همه‌ی مسلمانان به این سبک مصحف گردن نهاده باشند و هیچکس اعتراضی نکرده باشد و اجتهاد صحابه را بی‌مبنا، دلیل ضرورت سکوت خود در برابر هرگونه نقدی، دانسته باشند، این اجماع بی پایه و اساس است و مبنای عقلی و دینی ندارد.

۶.۶. ثمره‌ی روانی پذیرش اجتهادی بودن: پذیرش هرگونه نمونه و نشانه‌ای از پیوستگی و انسجام در چینش کلی قرآن مطلوبتر از پاشایی و پراکندگی سور و آیات است که نشانه بی‌اعتنایی و بی‌توجهی خدا و پیامبر به کتاب خداست. و این چینش به سامان دهی اندیشه‌های مسلمانان و وحدت ایشان بیشتر کمک می‌کند.

۷.۶. بی‌اعتبار شدن نگرش ساختاری به قرآن: فهم ساختارمند قرآن بر پایه توقیفی بودن آیات و سوره‌ها شکل گرفته است. روشن است که اجتهادی بودن به تناسب هرچه بیشتر درونی قرآن آسیب می‌زند و زمینه نگرش ساختاری به قرآن را از بین می‌برد.

۸.۶. نادیده گرفتن طرح خداوند برای فرستادن کتابی منسجم: اشاره‌ی قرآن و پیامبر به کتاب بودن قرآن از آغاز نشان می‌دهد که از روز نخست از سوی پروردگار، طرحی برای ارائه‌ی قرآن بین الدفتین در شکل کنونی وجود داشته است. مسلم است این صحیفه‌ی الهی به صورت آیه و گاه قسمتی از یک آیه نازل گردیده است اما دورنمای آن از ابتدا کتابی بوده است که خداوند برای هدایت بشر فرستاده است. *ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ* (سوره بقره آیه ۲) در میان احادیث نیز از همه معروف‌تر در این باره وصیت پیامبر است که حدیثی متواتر بین شیعه و سنی است: انی تارك فيكم الثقلين: كتاب الله و عترتی اهل بیتی. دو سرمایه گرانبها میان شما می‌گذارم: کتاب خداوند و عترتم، خاندانم. در این حدیث، کتاب خدا نمی‌تواند اوراق پراکنده در دست مردم باشد. به اوراق پراکنده صحف می‌گویند نه کتاب. معقول است که بپذیریم قرآن، در آن زمان مجموعه‌ی مرتبی بوده است. (محدث خراسانی، ۱۳۷۲، ص: ۴۳)

۹.۶. ناسازگاری اجتهادی بودن با ظاهر قرآن: اجتهادی بودن با زیبایی ظاهر قرآن که مورد تاکید روایات است سازگار نیست. زیرا زیبایی ظاهری در گرو آن است که چینش آن در سطح اعلی و از سوی خداوند و دستور پیامبر صلی الله علیه و آله باشد. انتساب هرچه بیشتر زوایای نظم و زیبایی قرآن به خدا و پیامبر صلوات الله علیه بر وحیانی بودن آن بیشتر گواه است تا اینکه تصور کنیم هر روزنه‌ای از این نظم، با اجتهاد صحابه دچار تزلزل شده باشد.

۷. نتیجه‌گیری

سرانجام، جستار توقیفی بودن چینش سوره‌های قرآن از یک سو و چینش آیات در سوره‌ها از سوی دیگر و رویکردهای دانشمندان قرآنی به هریک، با برداشت‌ها، استدلال‌ها و قرائنی، همراه است.

در این جستار، نگرش توقیفی بودن در هر دو زمینه، پذیرفته و با استدلال‌های نو، بازگو می‌شود و از دستاوردهای آن‌هم، پیوستگی درونی و ساختارمندی قرآن کریم است که در گذر زمان از سوی دانشوران پذیرفته شده است. به سخن دیگر هرچه نگرش‌ها به درون مایه‌ی قرآن کریم گستره و ژرفا می‌یابد دیدگاه توقیفی، بایستگی بیشتری می‌یابد، تا آن جا که اینک دیدگاه اجتهادی، چندان کارآمد و ثمربخش به نظر نمی‌رسد.

بحث اجتهادی بودن ترتیب آیات در سوره‌ها، که تنها از سوی شمار اندکی از اندیشه‌وران شیعی و سنی پذیرفته شده است، تنها محدود به شماری از آیات در پاره‌ای از سوره‌هاست نه همه‌ی آیات. هرچند درباره‌ی چینش آیات در سوره، دیدگاه‌ها یکپارچه‌تر است، در باره‌ی چینش سوره‌ها در مصحف، گوناگونی دیدگاه‌ها بیشتر است تا آن جا که شماری از کسانی که به توقیفی بودن چینش آیات باور داشته‌اند، به سختی با چینش توقیفی ترتیب سوره‌ها مخالفت کرده‌اند. در این نگاشته، ۹ نمونه از پیامدهای اجتهادی بودن ترتیب سوره‌ها در مصحف، آورده شده است و در تحلیلی نوآورانه دیدگاه توقیفی در این زمینه پذیرفته شده است.

سرانجام باید دانست هر دیدگاهی که به پیوستگی آیات و سوره‌های قرآن یاری رساند، به انسجام درونی و محتوایی قرآن کریم و در پی آن فهمی روشمند و فراگیر از کتاب خدا، نزدیکتر است و امروز که بیش از گذشته، کاوش‌های قرآنی گسترش یافته است به نظر می‌رسد دیدگاه توقیفی در هر دو زمینه، پذیرش بیشتری پیدا کند. نگرش ساختارمند به قرآن کریم که از سوی اندیشمندان معاصر، مورد تاکید قرار می‌گیرد، با دیدگاه توقیفی بودن سازگارتر است و شاید بتوان گفت دیدگاه اجتهادی ریشه در دستیابی کمتر به پیوند و همبستگی درونی آیات دارد.

۹. منابع

- قرآن کریم

- نهج البلاغه، (۱۳۸۶)، ترجمه آیتی، قم: موسسه تحقیقاتی امیرالمومنین (ع).
۱. جواد آملی، عبدالله، (بی تا)، «تسنیم» تفسیر قرآن کریم، مرکز نشر اسراء، قم.
  ۲. حسینی زیدی، سید ابوالقاسم، (۱۳۸۹)، «جستاری بر توقیفی بودن قرآن»، مجله زلال وحی، ش ۱۹، زمستان ۸۹
  ۳. خوئی، سید ابوالقاسم، (۱۳۸۲ ش)، بیان در علوم و مسائل کلی قرآن، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. سازمان چاپ و انتشارات، تهران - ایران.
  ۴. رامیار، محمود، (۱۳۶۲ ش)، تاریخ قرآن، امیرکبیر، تهران.
  ۵. زرکشی، بدرالدین، (۱۴۰۸ ق)، البرهان فی علوم القرآن، تحقیق مصطفی عبدالقادر، دار الفکر، بیروت.
  ۶. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، (۱۳۸۰ ش)، الإیتقان فی علوم القرآن، مترجم مهدی حائری قزوینی، امیر کبیر، تهران - ایران.
  ۷. صالح، صبحی، (۱۳۷۲ ش)، مباحث فی علوم القرآن، الشریف الرضی، قم - ایران.
  ۸. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲ ش)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، مترجم حسین نوری همدانی، ناصر خسرو.
  ۹. طباطبایی، سید محمدحسین، (بی تا)، المیزان، دفتر انتشارات اسلامی، قم.
  ۱۰. طباطبایی، محمد حسین، (۱۳۸۸ ش)، قرآن در اسلام، بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، قم - ایران.
  ۱۱. عیاشی، محمد بن مسعود، (۱۳۸۰ ش)، تفسیر عیاشی، مکتبه العلمیه الاسلامیه
  ۱۲. عاشوری، نادعلی، (۱۳۸۲)، «بررسی دیدگاه علامه طباطبایی در نظم آیه‌های قرآن»، مجله مطالعات اسلامی، ش ۶۷، زمستان ۸۲

۱۳. کرمانی، محمود بن حمزه، (۱۹۹۸ م)، *البرهان فی متشابه القرآن*، دار الوفاء، مصر- المنصوره.
۱۴. محدث خراسانی، علی، (۱۳۷۲ ش)، *خورشید تابان در علم قرآن*، صفحه: ۵۸، آستان قدس رضوی. بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد مقدس - ایران.
۱۵. معرفت، محمدهادی، (۱۳۸۱ ش)، *علوم قرآنی*، قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید.
۱۶. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۱ ش)، *تفسیر نمونه*، دار الکتب الإسلامیة.
۱۷. مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ ق)، *بحار الانوار*. بیروت. مؤسسه الوفاء.
۱۸. نیشابوری، حسن بن محمد، (۱۴۱۶ ق)، *تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان*، بیروت، دار الکتب العلمیه.
۱۹. نکونام، جعفر، (۱۳۸۰ ش)، *درآمدی بر تاریخ گذاری قرآن*، هستی نما، تهران - ایران.
۲۰. سایت گنجینه پرسش های قرآنی <https://www.islamquest.net>

